

ژورنال حقوق کیفری

سال دوازدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰
شماره پیاپی ۲۴ (صفحات ۲۶-۷)

ضابطه تفکیک جرایم مختلف از غیرمختلف در ماده ۱۳۴ اصلاحی قانون مجازات اسلامی

رسول احمدزاده^۱

دکتر غلامحسین الهام^۲

مجتبی تام^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۹

چکیده

تصویب قانون کاهش مجازات حبس تعزیری در سال ۱۳۹۹ بخش قابل توجهی از مقررات ناظر به جزای عمومی را دستخوش تحول کرد. ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی نیز یکی از مقرراتی است که به طور کلی دگرگون شد و نظام جدیدی بر تعیین کیفر جرایم متعدد حاکم کرد. قانونگذار با برگشت به مقررات سال ۱۳۷۰، میان تعدد جرایم مختلف و غیرمختلف قائل به تفکیک شده و این تمایز منشأ آثار متفاوتی همچون تخییر قاضی در تشدید کیفر یا تعداد مجازات‌های تعیینی توسط وی شد. یکی از چالش‌های اساسی در نحوه تمییز این دو دسته از جرایم و ارائه معیار جهت برون‌رفت از سکوت قانونگذار است. در این پژوهش به شیوه‌ای توصیفی و تحلیلی به بررسی معیارهای پیشنهادی و تجزیه و تحلیل مواد قانونی و دیدگاه‌های مختلف در خصوص موضوع پرداخته و تلاش شد تا به ارائه سنجه مناسبی در تشخیص جرائم مختلف از غیرمختلف برسیم. همچنین، با کاوش پیرامون مصادیق جرایم غیرمختلف، نظریه اداره حقوقی در این زمینه به بوته نقد گذاشته شد.

واژگان کلیدی: تشدید مجازات، تعدد جرم، جرایم مختلف، جرایم مشابه، جرایم یکسان

۱. دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت

✉ rahmadzadeh@live.com

مدرس، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

۲. دانشیار بازنشسته گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت اصلاح و کیفرهای قضایی، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و

خدمات اداری، تهران، ایران.

مقدمه

چگونگی مبارزه با بزهکاری مهم‌ترین دغدغه حقوق کیفری است و دانشمندان این رشته در طول تاریخ به دنبال یافتن پاسخ به این پرسش هستند که «نحوه و میزان مجازات به چه میزان باید باشد؟». آنچه مشخص است وقوع جرایم در جوامع بشری امری حتمی و غیرقابل اجتناب بوده و بزهکاران همیشه در طول تاریخ با رفتار مجرمانه خود نظم و امنیت اجتماعی را دچار مخاطره کرده‌اند. اما مجرمین همیشه این گونه عمل نمی‌کنند که یک جرم کامل را مرتکب شده و سپس منتظر بازتاب اجتماعی و نتیجه اقدامات قضایی بنشینند، بلکه ممکن است فردی مجرم تحت پوشش خاص و با حيله از دست مأمورین خود را مخفی کرده و در یک دوره زمانی جرائم متعددی را مرتکب گردد؛ در حالی که در این زمان دستگاه‌های نظارتی اجتماعی حتی متوجه وقوع جرائم توسط وی نگردند و در واقع شخصی مرتکب چند فقره جرم مجزا از هم در زمان‌های مختلف بشود بدون اینکه یک محکومیت قطعی فاصل بین آن‌ها باشد. (پیمانی، ۱۳۷۴: ۷) به همین جهت عدالت اقتضا می‌کند چنین فردی از مجازات بیشتری برخوردار شود.^۱ قانون‌گذار ایران در نیم قرن اخیر مسیره‌های متفاوتی را برای اعمال مقررات تعدد جرم برگزیده است، به طوری که چهار مرتبه اقدام به تغییر مقررات تعدد جرم کرده و نکته قابل تأمل آن است که در هر مرتبه فاصله زمانی تغییر استراتژی مقابله با مجرمان مشمول قواعد تعدد کاهش یافته است. به همین جهت برخی ادعان داشته‌اند که مسئله تعیین کیفر در وضعیت تعدد جرم، همواره یکی از کانون‌های اصلاح و تغییر قوانین بوده است (میرمحمدصادقی، درزی رامندی، ۱۳۹۹: ۵۴-۵۵).

در آخرین تحول که مربوط به سال ۱۳۹۹ است، قانون‌گذار قواعد قبلی را با یکدیگر تلفیق کرده و تعدد بر اساس تفکیک جرایم مختلف و غیرمختلف واجد منشأ اثر شده است. قبلاً نیز پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تغییر قوانین کشور به تبعیت از احکام اسلامی، نحوه صدور حکم به مجازات جرائم متعدد صرفاً دایرمدار «مختلف» بودن یا نبودن جرائم قرار گرفته بود، چراکه در جرائم دارای صبغه فقهی نیز برای ارتکاب جرائم یکسان، فقط یک مجازات تعیین می‌شود و در غیر این صورت کلیه مجازات‌ها با هم جمع می‌شوند. علاوه بر آن، قواعد تعدد جرم در اصلاحات اخیر قانون‌گذاری بر مبنای تعدد جرایم ارتكابی نیز دستخوش تغییر شده است. با این حال قانون‌گذار به‌رغم واجد آثار بودن تفکیک جرایم مختلف از غیرمختلف، از ارائه شاخص خودداری کرده و تشخیص این مهم را برعهده قضات قرار داده که این عملکرد قابل نقد است.

۱. جالب است که در حقوق برخی از کشورها همچون انگلستان موضوع تعدد جرم، ذیل عنوان «اصل تناسب جرم و مجازات» مطرح شده و نه «عوامل مشدده جرم» (Zedner & Roberts, 2012: 286).

لذا پرسش اصلی این پژوهش پیرامون یافتن معیار قابل اتکا برای تمییز جرایم مختلف از غیرمختلف در حقوق کیفری ایران خواهد بود. پس از ارائه معیار تشخیص اختلاف در نوع جرائم، به آثار تفکیک جرایم مختلف از غیرمختلف، نحوه شمارش و تعیین کیفر جرایم متعدد خواهیم پرداخت.

۱. بازشناسی قلمرو تعدد جرم، از مفهوم تا مصداق

از نظر جرم‌شناسی تعدد جرم در واقع نشان‌دهنده حالت خطرناک مجرمان است (رایجیان اصلی، ۱۳۸۲: ۱۶)، از این رو قانون‌گذار به سیاست تشدید مجازات پناه آورده که یکی از مهم‌ترین مصادیق تشدید مجازات است. تعدد جرم از منظر دکترین به وضعیتی گفته می‌شود که فرد چند فقره جرم (با تعریف قانونی جرم) مرتکب شود، مشروط به آنکه برای هیچ یک از جرایم ارتكابی محکومیت قطعی صادر نشده باشد. به عبارت دیگر تعدد جرم عبارت است از ارتكاب جرایم متعدد بدون آنکه متهم برای اتهامات متعدد پیشین خود به محکومیت کیفری قطعی رسیده باشد؛ خواه جرایم متعدد در فواصل کوتاهی ارتكاب یافته باشند، چندان که زمان برای تعقیب و محکومیت متهم کافی نبوده، خواه متهم متواری بوده و یا جرایم او به دلایل گوناگون کشف نشده باشد (اردبیلی، ۱۳۸۵: ۲۲۰).

سیاست کیفری ایران تعدد را به دو دسته تعدد مادی و تعدد معنوی تقسیم‌بندی کرده است. البته دسته دیگری از تعدد جرایم نیز تحت‌عنوان تعدد نتیجه شناخته می‌شوند.^۱ تعدد نتیجه به وضعیتی گفته می‌شود که فرد، مرتکب یک فعل می‌گردد با این تفاوت که در نتیجه آن فعل چندین نتیجه مجرمانه رخ می‌دهد.^۲

۱. تعدد نتیجه در مقررات سال ۱۳۹۲ در حکم تعدد مادی بود، اما با اصلاحات به عمل آمده در سال ۱۳۹۹، بر اساس بند چ ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی، در صورتی که در جرایم تعزیری، از رفتار مجرمانه واحد، نتایج مجرمانه متعدد حاصل شود، مرتکب به مجازات جرم آشد محکوم می‌شود.

۲. برخی معتقدند که تعدد نتیجه در جرایم مطلق و مقید محقق است (حاجی‌ده‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۸؛ حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۸۰؛ فروغی و جودکی، ۱۳۹۴: ۱۱۷؛ بسامی و وروایی، ۱۳۹۴: ۴۸). ما بر این باوریم که تعدد نتیجه تنها در جرایم مقید وجود دارد و جرایم مطلق با تعدد موضوع یا بزه‌دیده را به لحاظ نبود حکم مصرح قانونی، نمی‌توان ذیل مفهوم تعدد قرار داد. در جرایم توهین به چند نفر، تهدید چند نفر، ترک انفاق زن و همسر و ...، از این نظر که تنها یک عنوان مجرمانه صادق است و نتایج مجرمانه‌ای نیز واقع نشده است، پس تحت‌عنوان هیچ نوع تعددی (مادی، معنوی و نتیجه) قابل مجازات نیست. پس چنانچه شخصی با انجام یک رفتار، مرتکب چند جرم قابل‌گذشت مطلق شود (مانند اینکه با یک لفظ چند نفر را تهدید کند یا به چند نفر توهین نماید یا با یک رفتار به چند نفر افترا زند و ...)، از آنجایی که این فرض شامل هیچ یک از انواع تعدد نمی‌شود، بنابراین رفتار بزه‌کار نباید بر مبنای قواعد تعدد تحلیل گردد. اما اگر قائل به تحقق تعدد در این حالت باشیم، مجازات مرتکب باید بر اساس بند «الف» ماده ۱۳۴ تعیین گردد.

در تعدد مادی با وضعیتی مواجه هستیم که فردی مرتکب چند رفتار مجرمانه شده باشد اعم از آنکه جرایم ارتكابی از یک نوع باشند یا متفاوت باشند. مثل اینکه فردی چندین بار مرتکب سرقت شده باشد و یا اینکه مرتکب سرقت، خیانت در امانت و توهین شده باشد. همان طور که بیان شد نکته اساسی در تشخیص تعدد این است که فرد بعد از ارتکاب هر جرم مجازات نشده و یا محکومیت قطعی پیدا نکرده است (برهانی و الهام، ۱۳۹۸: ۲۲۳). در مقابل تعدد معنوی عبارت است از اینکه آنچه که از مرتکب در عالم خارج به وقوع پیوسته است یک فعل باشد، اما چند عنوان کیفری بر آن قابل تطبیق است. برای مثال فردی مالی که به وی امانت سپرده شده است را فروخته و به دیگری انتقال می‌دهد. همان طور که مشخص است در این فرض رفتار مادی ارتكابی از سوی مرتکب فروختن است، اما از آنجایی که وی آمین بوده است، هم‌زمان عنوان مجرمانه خیانت در امانت نیز بر وی صادق است. تعدد معنوی ذاتاً و ماهیتاً تعدد جرم نیست بلکه نوعی تعارض قوانین است که قاعده تعدد معنوی جرایم برای برون‌رفت از چالش تعیین کیفر به مدد دادرسی می‌آید (باهری، ۱۳۹۶: ۳۸۹).

در این میان، صوری از ارتکاب رفتارهای مجرمانه وجود دارد که بازشناسی آن‌ها از تعدد جرم به شفاف‌سازی قلمرو تعدد جرم کمک خواهد کرد.

مورد نخست، جرم مقدمه است. جرم مقدمه به جرمی گفته می‌شود که بزهکار برای ارتکاب جرم اصلی، ناگزیر به ارتکاب آن باشد. البته اگر مسیری برای ارتکاب جرم دوم، بدون ارتکاب جرم مقدمه وجود داشته باشد، جرم اول جرم مقدمه به حساب نمی‌آید.^۱

به این ترتیب، جرم مقدمه جرمی است که ارتکاب جرم مؤخر بدون تحقق جرم مقدم میسر نباشد و ارتکاب آن لازمه تحقق جرم دیگر باشد. لذا از آنجا که ورود به عنف به منزل مقدمه جرم سرقت از منزل است و سرقت از منزل لزوماً از طریق ورود به عنف به منزل واقع می‌شود، در این مورد به با تعدد جرم روبه‌رو نیستیم و قواعد تعدد مادی جرم اجرا نمی‌شود. به عبارت ساده‌تر در جرم مقدمه (برای مثال ارتکاب رفتار نگهداری سلاح جهت سرقت مسلحانه)، جرم مقدماتی، به‌طور جداگانه قابل تعقیب نبوده و از موارد تعدد جرم محسوب نخواهد شد. ممکن است عده‌ای در مقابل چنین استدلال

۱. برای مثال، برخلاف باور رایج اعتقاد نگارندگان بر آن است که برحسب اینکه درک و دریافت ذهنی ما از مقصود قانون‌گذار چه باشد، حمل مواد مخدر مقدمه وارد کردن مواد مخدر به کشور نیست، زیرا برای وارد کردن مواد مخدر به کشور حمل مواد آن ضرورتی ندارد و راه وارد کردن مواد مخدر منحصر در حمل آن نیست. برای مثال مرتکب می‌تواند از طریق قراردادن مواد بر روی بار چهارپا توسط فروشنده در آن سوی مرز یا پرتاب آن با وسایلی نظیر منجنیق و ...، مواد مخدر را به داخل کشور هدایت کند. همچنین حمل نمی‌تواند مقدمه جرم فروش مواد مخدر باشد، زیرا لزوماً برای فروش مواد مخدر، حمل مواد مخدر صورت نمی‌گیرد. رویه قضایی نیز در برخی موارد ره به خطا برده و برای مثال برخلاف نظر برخی از حقوق‌دانان (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۲: ۳۷۱)، جرم استفاده از سند معقول را مقدمه جرم کلاهبرداری دانسته و آن را مشمول تعدد معنوی ندانسته است. (پژوهشگاه قوه قضاییه، ۱۳۹۱: ۴۹).

نمایند که در جرایم مقدماتی هر دو فعل با اراده مستقیم مرتکب صورت می‌گیرد و هر دو سزاوار سرزنش است و جرم مقدماتی با جرم اصلی تعدد تشکیل می‌دهد و دادگاه مکلف است برای یکایک جرایم ارتكابی مجازات علی‌حده تعیین کند (اردبیلی، ۱۳۹۶: ۳۸)، اما چون ارتكاب رفتار پیرو جز از طریق ارتكاب رفتار پایه امکان‌پذیر نیست، به نظر می‌رسد که نباید تعدد جرم مصداق یابد.

رویه قضایی در این مبحث، راه روشنی پیش نگرفته و آراء متفاوتی در این زمینه صادر شده است. شعبه ۱۰۳۳ دادگاه عمومی جزایی تهران در یکی از آراء صادره مبتنی بر همین دیدگاه آورده است: «... با توجه به رابطه استلزامی بزه ورود به محل و تخریب بنا، متهمان را از حیث ارتكاب جرم تخریب با اعمال ماده... به پرداخت... محکوم می‌نماید.» شعبه ۶۳ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در مقام نقض دادنامه صادره از شعبه ۱۱۶۴ دادگاه عمومی جزایی تهران که متهم به سرقت از داخل خودرو را به مجازات هر دو جرم تخریب قفل درب خودرو و سرقت از آن محکوم کرده بود، در بخشی از رأی خود چنین آورده است: «... تخریب قفل در خودرو برای سرقت لوازم خودرو مقدمه سرقت محسوب و جرم مستقلی تلقی نمی‌گردد...» (پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۱).

از منظر قانونی در چگونگی مجازات این دسته از جرایم ابهام وجود دارد و به‌رغم مبتلابه بودن جرم مقدمه، سکوت قانون‌گذار در این فرض پذیرفتنی نیست و موجب تشتت آرا شده است.^۱ با این حال به عقیده نگارندگان اگر فرضی را بتوان تصور کرد که تعریف ذکر شده از جرم مقدمه در آن جاری باشد، با توجه به سکوت قانون‌گذار چاره‌ای جز پذیرش نظریه عدم مجازات جرم مقدمه نداریم.^۲ مورد دوم، ارتكاب رفتارهای مجرمانه متعددی از یک جنس است که به لحاظ نزدیکی و اقتران زمانی میان آن‌ها و یا وحدت قصد مرتکب در ارتكاب رفتار غایبی، دو نوع برداشت تعدد جرم یا وحدت جرم از مجموعه رفتارهای مرتکب متصور است.^۳ برای مثال اگر فردی در طی چندین مرحله ورود و

۱. قانون‌گذار در تبصره ۲ ماده ۱۳۲ قانون مجازات اسلامی به جرایمی اشاره کرده است که در راستای هم و در یک واقعه صورت می‌گیرند. شاید این مقرر قانونی، نزدیک‌ترین تعریف به جرم مقدمه باشد، اما به هیچ وجه جوانب جرم مقدمه را تشریح نمی‌کند. البته جرایمی که در راستای هم واقع می‌شوند بدون شک با جرمی که مقدمه جرم دیگری است متفاوت است. برای مثال با توجه به اینکه امکان تحقق جرم لواط بدون تحقق تفخیز وجود دارد، نمی‌توان گفت جرم تفخیز مقدمه جرم لواط است. از این رو می‌توان گفت قانون‌گذار در مبحث جرم مقدمه سکوت کرده است.

۲. البته مشروط به این که جرم مؤخر مجازاتی شدیدتر از جرم مقدم داشته باشد تا از این طریق اسباب سوءاستفاده برای مرتکبین فراهم نشود و بعد از جرم مقدمه، جرم مؤخری را که دارای مجازاتی آخف است، مرتکب نشوند.

۳. نویسنده مسئول در یکی از پرونده‌های تحت رسیدگی در دادنامه شماره ۹۷۰۹۹۷۳۰۵۷۵۰۰۶۹۰ مورخ ۱۳۹۷/۱۰/۰۹ صادره از شعبه ۱۰۳ دادگاه کیفری دو شهرستان چهارباغ به تشریح موضوع پرداخته است: «... قصد مرتکب تخریب شیشه‌های خودروی شاکی بوده است، اما باید توجه داشته که هر یک از تخریب‌های صورت‌گرفته نسبت به شیشه عقب و شیشه جلو خود می‌تواند مصداق بزه علی‌حده باشد و از این رو به نظر دادگاه با توجه به امکان

خروج پی‌درپی به منزلی از آن محل سرقت نماید، چون قصد مرتکب سرقت از آن منزل بوده و اعمال مرتکب با توجه به این مؤلفه روانی محقق شده است، حکم به سرقت واحد دور از انصاف نیست. برخی از حقوق‌دانان چنین فرضی را جرم استمرار یافته دانسته و بیان داشته‌اند «یک سری اعمال و رفتارهای متوالی و پشت سر هم، آن هم با نیت واحد که هم تک تک آن‌ها و هم مجموع آن اعمال، عنوان مجرمانه واحدی دارد. مثلاً فردی قصد دارد تمامی کیسه‌های پر از برنج را از انبار برآید. چه یک کیسه، چه چند کیسه و چه تمام کیسه‌های برنج را برآید، در هر حال رفتار یا رفتارهای او عنوان مجرمانه واحدی یعنی «سرقت» دارد. یا سارقی اموال مسروقه را به دفعات از حرز خارج می‌کند» (صبری، ۱۳۹۷: ۳۶۹). تعریف اخیر مشابه تعریفی است که برخی حقوق‌دانان فرانسوی از جرم استمرار یافته یا همان جرم مکرر بدین شکل بیان داشته‌اند که «ممکن است است جرمی که طبیعتاً آنی است، دارای صفات یک جرم مستمر باشد. مثلاً سرقت که ربودن شیء دیگری است، یک جرم آنی است، ولی این جرم ممکن است با افعال متوالی صورت گیرد. مانند سرقت آب، گاز، یا برق به وسیله یک انشعاب مستقیم روی کانال. این جرم‌ها طبیعتاً آنی هستند، ولی مانند تمام اعمال متوالی و مکرر، مجموع این اعمال با توجه به وحدت نقشه مرتکب و حق مورد تجاوز، عمل واحدی را تشکیل می‌دهند» (استفانی، ۱۳۷۷: ۳۱۵). در مقابل با لحاظ دقت منطقی و عقلی و صرف نظر از تسامح عرفی نسبت به فاصله کوتاه زمانی، این دیدگاه که به تعداد ورود و خروج مرتکب به منزل بزه‌دیده جرم

تمایز عرفی و قانونی بین این دو تخریب، تعدد خسارات در موضوع حاضر منجر به تعدد جرم می‌شود، به عبارت ساده‌تر از آنجا که متهم یکبار با تجمیع ارکان مادی و معنوی جرم نسبت به تخریب شیشه عقب خودرو اقدام و بار دیگر با تجمیع ارکان مادی و معنوی جرم نسبت به تخریب شیشه جلوی خودرو اقدام کرده است و هیچ یک از ارکان مادی و معنوی این دو رفتار با همدیگر یکسان نیستند و موضوع آن‌ها (شیشه عقب یا شیشه جلو) متفاوت است، لذا در عالم واقع دو جرم علی‌حده اتفاق افتاده است. چه آنکه اگر مرتکب در همان شب اقدام به تخریب شیشه عقب خودرو می‌کرد و در شب بعدی شیشه جلوی همان خودرو را مورد تخریب قرار می‌داد، قطعاً دآوری عرف بر تعدد جرم صحه می‌گذاشت، اما فاصله کوتاه بین این دو تخریب و هم‌زمانی (با تسامح عرفی) این دو اقدام، عرف را در این وضعیت سایه روشن به دآوری رفتار به عنوان جرم واحد سوق می‌دهد. به نظر می‌رسد با توجه به این نکته که این دو تخریب لازمه همدیگر نبوده و حتی مقدمه همدیگر نیز محسوب نمی‌شود، پی در پی بودن اعمال ارتكابی به تنهایی نمی‌تواند دلیلی بر وحدت رفتار مجرمانه باشد؛ بلکه واکاوی قصد مرتکب نیز ضروری است. ... اما چه بسا در تحلیل رفتار موضوع پرونده حاضر به این امر دست یابیم که قصد مرتکب (مؤلفه روانی) تخریب شیشه عقب و جلوی خودرو به عنوان دو بخش مجزا (شیشه عقب و جلو) از یک موضوع واحد (خودرو) بوده و تخریب شیشه‌های خودرو به عنوان بخشی (شیشه‌ها) از یک موضوع واحد (خودرو) مدنظر ایشان نبوده است. با عنایت به مراتب پیش‌گفته، علی‌رغم تمایل به پذیرش تفسیر اخیر، با توجه به رویه قضایی حاکم و دآوری‌های عرفی که چه بسا وافی به مقصود قانون‌گذار هم نباشد، دادگاه با واحد تلقی کردن تخریب‌های صورت گرفته با استناد به ماده ۶۷۷ قانون مجازات اسلامی (بخش تعزیرات) حکم به تحمل شش ماه حبس تعزیری صادر و اعلام می‌دارد. ...»

سرقت واقع شده است، دور از ذهن نیست. در هر حال در برخی از صور ارتکاب جرم، مرتکب از مجموع رفتارهای ارتكابی، قصد تحقق جرم واحدی را داشته و به عبارت دیگر متحدالمقصد است که به نظر نگارندگان چنین مواردی اساساً نباید تعدد جرم باشد. برای مثال کسی که قصد سرقت از انبار یک شرکت تولیدی دارد و طی چندین مرتبه ورود و خروج به آنجا در هنگام شب چندین کارتن از تولیدات آن شرکت را خارج می‌کند، مرتکب یک جرم سرقت شده است. در بخشی از رأی شماره ۱۲۸۸ شعبه دوم دیوان عالی کشور به تاریخ ۱۳۲۵/۸/۷ چنین آمده است: «... بزه سرقت وقتی متعدد محسوب است که محل سرقت مختلف و نوع مال مسروقه و تاریخ ارتکاب متفاوت باشد، بنابراین اگر کسی غله موجود در انباری را در ظرف چند روز سرقت کند، چون محل سرقت و نوع مال یکی است بزه متعدد محسوب نمی‌شود. ...»

حال که مفهوم و مصادیق تعدد جرم روشن شد، باتوجه به اینکه قانون‌گذار در ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی نظام تشدید کیفر متفاوتی را میان جرایم مختلف و غیرمختلف تعیین کرده است، در مبحث بعدی به ارائه معیار خواهیم پرداخت.

۲. جرایم مختلف و تمیز آن از جرایم غیرمختلف

تفکیک جرایم مختلف از غیرمختلف^۱ در فرض تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ مسبوق به سابقه است. ماده ۴۷ این قانون مقرر می‌داشت: «در مورد تعدد جرم هرگاه جرائم ارتكابی مختلف باشد باید برای هر یک از جرائم مجازات جداگانه تعیین شود و اگر مختلف نباشد فقط یک مجازات تعیین می‌گردد و در این قسمت تعدد جرم می‌تواند از علل مشدده کیفر باشد و...». این قاعده با تصویب قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۹۲ به کلی دگرگون شده و قانون‌گذار به‌رغم اینکه رویکرد نظام‌مندتری در تعیین مجازات تعدد جرم پیش گرفت، اما تفاوت میان جرایم مشابه و غیرمشابه را در نظام کیفردهی جرایم متعدد فاقد اثر کرد. با وجود این بعضاً در رویه قضایی مشاهده می‌شد که قضاات دادگاه‌ها با اخذ ملاک از ماده ۱۳۲ قانون مجازات اسلامی، تعدد جرائم مشابه را از شمول تعدد جرم خارج می‌دانستند. اما اطلاق ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، مانع از این تفسیر می‌شد که بین جرائم تعزیری مشابه و مختلف قائل به تفاوت باشیم. اداره کل حقوقی قوه

۱. جرائم مختلف یا غیرمشابه جرائمی هستند که هیچ ارتباط یا شباهتی از نظر موضوع یا مجازات با همدیگر نداشته باشند. برای مثال بزه خیانت در امانت، توهین، قتل غیرعمدی بر اثر بی‌احتیاطی در رانندگی، سرقت و آدم‌ربایی نسبت به همدیگر جرائم مختلف به‌شمار می‌روند. جرائم غیرمختلف، آن دسته از جرائمی هستند که دارای موضوع مشابه و مجازات‌های یکسان‌اند که در ادامه به بررسی تفصیلی آن خواهیم پرداخت. (برای مطالعه تفصیلی، نک: احمدزاده و تام، ۱۴۰۰: شرح ماده ۱۲)

قضاییه در پاسخ به این پرسش که با توجه به ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ آیا از حیث تعیین مجازات برای جرائم متعدد مشابه و غیرمشابه تفاوتی وجود دارد؟ به بیان دیگر در جرائم متعدد مشابه نیز سیستم جمع مجازات‌ها حاکم است؟ در نظریه مشورتی شماره ۷/۹۳/۳۸۸ مورخ ۹۳/۲/۲۲ بیان می‌دارد: «با توجه به اطلاق ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مقررات این ماده در کلیه جرائم موجب تعزیر اعم از مشابه یا غیرمشابه قابل اعمال است و در این خصوص تفاوتی بین جرائم نیست و در هر صورت فقط مجازات اشد به مرحله اجرا گذاشته می‌شود.»

ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بدون اشاره به جرایم مختلف یا غیرمختلف صرفاً محدوده تشدید مجازات را در حالتی که سه جرم و کمتر یا بیشتر از سه جرم ارتکاب یافته باشد، تعیین کرده بود. با تصویب قانون کاهش مجازات حبس تعزیری در سال ۱۳۹۹، نوع جرایم در تعیین میزان مجازات جرایم متعدد منشأ اثر شد. لذا در این مبحث به بررسی معیار تشخیص اختلاف در نوع جرائم و سپس به بررسی انواع جرایم غیرمختلف خواهیم پرداخت.

با مذاقه در مواد قانونی مربوط به تعدد جرم از ابتدای قانون گذاری تاکنون، از جمله ماده ۳۲ قانون مجازات عمومی، ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ و مواد ۱۳۱ تا ۱۳۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نمی‌توان به شاخصی برای شناسایی جرم مختلف از غیرمختلف دست یافت. در آراء دیوان عالی کشور^۱ و نظریات اداره حقوقی قوه قضائیه نیز همواره تمرکز بر روی مصادیق بوده و شاخص یا معیار کلی در این باره ارائه نشده است. در حقوق فرانسه نیز پاسخی برای این پرسش بیان نشده است (صادق منش، ۱۳۹۲: ۸۳)، زیرا اساساً در ماده ۳-۱۳۲ مجموعه قانون جزای فرانسه تفاوتی بین جرایم مختلف و غیرمختلف وجود ندارد. از همین رو یکی از انتقادات وارد به قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰، مسکوت گذاردن معیار و نحوه تفکیک جرایم مختلف از جرایم مشابه بود (نک: اسحقیان، ۱۳۹۰: ۱۲).

اداره کل حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی^۲ بیان داشته است: «... در موارد زیر جرائم، غیرمختلف محسوب می‌شود: ۱. ارتکاب یک جرم خاص به صورت متعدد؛ مانند ارتکاب متعدد سرقت‌های منطبق با یک ماده مشخص؛ ۲. جرائمی که به رغم تعدد عنصر قانونی و متفاوت بودن مجازات‌ها، تحت عنوان جرم واحد شناخته می‌شوند؛ مانند سرقت‌های متعدد، جعل اسناد مختلف، صدور چک بلامحل به هر شیوه که در قانون مقرر شده است؛ ۳. رفتارهای متعدد مجرمانه که موضوع آن‌ها واحد است؛ مانند حمل، نگهداری، فروش، صادرات، واردات و ساخت مواد مخدر از نوع واحد،

۱. هیأت عمومی دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه شماره ۶۰۸ مورخ ۱۳۷۵/۶/۲۷ صدور چک‌های بلامحل و وعده‌دار و تضمینی و ... را مشابه دانسته ولی در رأی وحدت رویه شماره ۶۴۲ مورخ ۱۳۷۸/۹/۹ جعل و استفاده از سند مجعول را مختلف به حساب آورده است.

۲. نظریه مشورتی شماره ۷/۹۹/۴۱۵ مورخ ۱۳۹۹/۰۴/۱۷

مشروبات الکلی، تجهیزات دریافت از ماهواره و اسلحه و مهمات از نوع واحد؛ ۴. دو یا چند رفتار مجرمانه که در یک ماده قانونی ذکر و برای آن‌ها مجازات پیش‌بینی شده است؛ ۵. ارتکاب جرائمی که مجازات جرم دیگر درباره آن‌ها مقرر شده است یا طبق قانون جرم دیگری محسوب می‌شود؛ مانند کلاهبرداری و جرائمی که مجازات کلاهبرداری درباره آن‌ها مقرر شده است و یا طبق قانون، کلاهبرداری محسوب می‌شود؛ ۶. شروع، معاونت و مباشرت در یک جرم. ضمناً در مواردی که به موجب نص خاص یا رأی وحدت رویه دیوان عالی کشور از قبیل رأی شماره ۶۲۴ مورخ ۱۳۷۷/۱/۱۸ هیأت عمومی دیوان عالی کشور (جعل و استفاده از سند مجعول) ضوابط و معیارهای خاصی مقرر شده باشد، به همان ترتیب عمل می‌شود.^۱

همان‌گونه که ملاحظه می‌گردد این اداره کل در مقام قانون‌گذاری و نه ارائه نظریه مشورتی، بدون هیچ‌گونه استدلالی به بیان مقصود خویش پرداخته و به نظر می‌رسد این نظر مشورتی از قوت چندانی برخوردار نباشد؛ چراکه اولاً مشابه دانستن جرائمی که دارای مجازات‌های متفاوتی هستند، منجر به لغو دانستن حکم مقرر در بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی خواهد شد؛ زیرا عملاً امکان تعیین کیفر در جرائمی که دارای مجازات‌های مختلف‌اند، فراهم نیست. برای مثال اگر جرم جعل در اسناد عادی و جعل در اسناد رسمی را بر اساس بند دوم نظریه اخیر غیرمختلف بدانیم، با توجه به اینکه دادگاه مکلف به تعیین یک فقره مجازات است، به لحاظ تفاوت در میزان مجازات‌ها امکان رعایت مقررات تعدد جرم بر اساس بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی فراهم نخواهد بود. ثانیاً صرف تشابه در عناوین مجرمانه و وحدت در عنصر قانونی آن‌ها در جرائمی همانند کلاهبرداری عادی و مشدد (ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشا و اختلاس و کلاهبرداری) که مجازات قانونی آن‌ها نیز یکسان نیست، دلیلی بر مشابهت جرائم نیست؛ چراکه صرف نظر از تفاوت در مجازات قانونی، اوصاف رفتار مجرمانه آن‌ها نیز متفاوت از یکدیگر است.^۲ ثالثاً شروع و معاونت در تمامی جرائم تعزیری، چنانچه هم‌ردیف ارتکاب جرم اصلی موضوع تعدد جرم باشد، مختلف محسوب می‌شود و

۱. البته اداره کل حقوقی قوه قضاییه قبلاً نیز در نظرات متعدد خود در این باره که در زمان حکومت قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ صادر شده است، بدون ارائه ضابطه و ملاکی، مباشرت و معاونت در سرقت (نظریه شماره ۷/۴۸۲۵ مورخ ۱۳۸۰/۶/۶)، شروع به جرم و ارتکاب همان جرم به صورت تام (نظریه شماره ۷/۹۹۴۶ مورخ ۱۳۷۱/۹/۲۵)، ارتکاب سرقت‌های مندرج در فصل بیست و یکم قانون تعزیرات (نظریه شماره ۷/۷۸۲۹ مورخ ۱۳۸۱/۸/۳۰) و ... را مختلف محسوب نکرده است.

۲. در تعدد جرائم مشابهی که دارای مجازات نسبی‌اند، همچون بزه کلاهبرداری به نظر می‌رسد با توجه به حکم مقرر در بند «الف» ماده ۱۳۴ اصلاحی که تعیین یک مجازات را الزامی دانسته است، صرفاً یک فقره مجازات جزای نقدی بر اساس بزهی که مال برده شده در آن نسبت به سایر جرائم بیشتر است، تعیین می‌شود. به عبارت ساده‌تر، میزان جزای نقدی اشد ملاک تعیین مجازات قرار خواهد گرفت؛ چراکه با حکم به جزای نقدی اشد، مابقی جزای نقدی نیز مورد حکم واقع می‌شود.

به‌مثابه ارتکاب جرم‌های مختلف با آن رفتار خواهد شد. برای مثال چنانچه فردی کارخانه (الف) را به‌صورت عمدانه به آتش کشد، مجازات قانونی آن وفق ماده ۶۷۵ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی حبس درجه ۵ است. اما مجازات شروع به این جرم در کارخانه (ب) بر اساس ماده ۱۲۲ قانون مجازات اسلامی حبس یا شلاق یا جزای نقدی درجه ۶ خواهد بود. با توجه به تفاوت در میزان مجازات قانونی این دو جرم، امکان اعمال قاعده بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی وجود ندارد و به‌رغم تشابه در عنوان، به علت تفاوت در مجازات، دو جرم مختلف به‌شمار می‌آیند. رابعاً اشاره به رأی وحدت رویه شماره ۶۲۴ مورخ ۱۳۷۷/۱/۱۸ هیأت عمومی دیوان عالی کشور در انتهای نظریه و استثنایی تلقی کردن قاعده مذکور در آن صحیح نیست. چرا که ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰/۵/۸ مقرر می‌داشت: «در مورد تعدد جرم هر گاه جرائم ارتكابی مختلف باشد باید برای هر یک از جرائم مجازات جداگانه تعیین شود و ...». از همین رو هیئت عمومی دیوان در موردی که جاعل شخصاً از سند مجعول استفاده کرده این عمل را مستقل از جعل به شمار آورده و دادنامه‌ای را که به استناد ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی برای جعل و استفاده از سند مجعول کیفرهای جداگانه تعیین کرده صحیح و منطبق با موازین قانونی قلمداد نموده است (اردبیلی، ۱۳۹۶: ۲۶).

شاید چنین برداشت شود که نظریه اداره کل حقوقی قوه قضائیه بر مبنای تفسیر به نفع متهم بسیار مفید به حال وی بوده و نقد مطروحه در تضاد با حقوق متهم است. اما تفسیر منطقی و سازوار از مقررات قانونی، مقدم بر تفسیر به نفع متهم و حتی تفسیر مضیق است و لازم است ابتدا در جهت احراز نظر قانون‌گذار تلاش خود را به کار بسته و صرفاً در صورت عدم امکان احراز نظر مقنن به تفسیر به نفع متهم روی آوریم. لذا در ادامه با طرح چند دیدگاه مطرح در زمینه شناخت جرایم مختلف از غیرمختلف با ارائه معیار و شاخص قابل‌اتکا با تبیین نظریه مختار بیش از پیش مشخص خواهد شد که تفسیر ساده‌انگارانه اداره حقوقی واجد ایرادات نظری و عملی متعددی است.

۱.۲. تفاوت در رفتار مجرمانه

این دیدگاه بر وجه اختلاف جرایم تمرکز داشته و رفتار مرتکب کانون اصلی تشخیص جرایم مختلف و غیرمختلف از همدیگر است. به عبارت ساده‌تر، معیار اصلی اختلاف جرایم رفتار فیزیکی آن است که از جرمی به جرم دیگر متفاوت می‌باشد، بنابراین اگر دو یا چند جرم از حیث عنصر رفتار فیزیکی در رکن مادی با هم تفاوت داشته باشند، هر چند از جهت سایر معیارها در تقسیم‌بندی جرایم مشابه تصور شوند، جرایم مختلف تلقی می‌گردند (طاهری‌نسب، ۱۳۷۹: ۸۴). مانند مباشرت در جرمی خاص با معاونت در همان جرم و یا مواد ۷۰۵ تا ۷۰۸ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی که مختلف به شمار می‌آیند و تفاوت در شرایط و اوضاع و احوال مختلف جرایم در صورت تشابه در رفتار فیزیکی، مانند سرقت تعزیری مواد ۶۵۱ به بعد کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی یا تخریب مواد ۶۷۵ تا ۶۷۸ کتاب

پنجم قانون مجازات اسلامی، تأثیری در اختلاف جرایم ندارد. همچنین این دسته از حقوق‌دانان بعضاً پا را فراتر نهاده و معتقدند شروع به جرم با ارتکاب همان جرم به صورت تام، جرم مشابه است (طاهری‌نسب، ۱۳۷۹: ۹۰؛ نوریها، ۱۳۸۹: ۴۱۵). این در حالی است که مطابق قانون مجازات اسلامی، در جرائم حدی، جرائم به‌رغم هم‌نامی (مانند چند فقره زنا) به محض تفاوت در مجازات (مانند شلاق، اعدام، رجم) وصف غیرمختلف بودن را از دست داده و باید آن‌ها را جرائم مختلف به حساب آورد. با این حال بر اساس دیدگاه مارالذکر تفاوت در مجازات، سبب مختلف محسوب شدن جرایم متعدد نمی‌شود و چالش مهمی در تعیین کیفر خودنمایی می‌کند. چرا که به دلیل تفاوت در مجازات‌ها، بر اساس بند الف ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی، امکان تعیین مجازات واحد برای همه آن جرائم توسط دادرس میسر نخواهد بود.

۲.۲. تشابه در عنوان مجرمانه

در این دیدگاه، به جای پرداختن به معیار اختلاف، معیار تشابه را مدنظر قرار داده و جرایم غیرمختلف را جرایمی دانسته‌اند که دارای «عنوان مجرمانه» یکسان بوده و یا تابع و زیرمجموعه یک عنوان مجرمانه باشند. عنوان مجرمانه آن رفتاری است که قانون‌گذار برای مرتکب آن، مجازات متناسب و مستقل از دیگر عناوین در نظر گرفته است و به جهت اختلاف در ارکان تشکیل‌دهنده از دیگر عناوین مجرمانه متمایز می‌گردد. بنا بر این نظریه، شیوه‌های ارتکاب یک جرم اعم از مباشرت یا معاونت و همچنین تام یا ناقص بودن یک جرم را نمی‌توان عناوین مجرمانه مختلف محسوب نمود، بلکه تابعی از یک عنوان مجرمانه هستند.

از دیگر سو رفتارهای مجرمانه‌ای که در قانون ذیل یک عنوان مجرمانه کلی قرار گرفته، اما به جهت ارکان تشکیل‌دهنده به ویژه شرایط و اوضاع و احوال لازم برای تحقق جرم، از دیگر اعمال مجرمانه ذیل عنوان مجرمانه کلی، متمایز می‌گردند و قانون‌گذار نیز برای آن رفتارها، مجازات‌های متفاوت و مستقلی در نظر گرفته است (مانند جعل مواد ۵۲۳ به بعد کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی و سرقت مواد ۶۵۱ به بعد کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی) را باید عناوین مجرمانه مختلف محسوب کرد.

این دیدگاه مورد انتقاد برخی از حقوق‌دانان قرار گرفته و بیان داشته‌اند که مثلاً جرایم موضوع ماده ۳ و ۱۰ قانون صدور چک مختلف هستند. چرا که به‌رغم وحدت عنوان مجرمانه، مستندات قانونی این دو جرم یکی نبوده و مجازات‌های یکسانی نیز ندارد. بنابراین نمی‌توان بزه صدور چک بلامحل را با صدور چک از حساب مسدود مشابه دانست؛ زیرا هنگامی که قانون‌گذار برای اعمال ارتكابی دو عنوان انتخاب می‌کند و دو تعریف برای آن‌ها برمی‌گزیند و دو نوع مجازات تعیین می‌کند مشابه تلقی کردن آن‌ها اجتهاد در برابر نص است (آخوندی، ۱۳۷۹: ۱۸-۱۹).

۳.۲. مشابهت حداکثری اجزای تشکیل دهنده بزه

بر اساس این دیدگاه، برای تشخیص مشابه یا مختلف بودن جرایم باید نخست همانندی یا ناهمانندی عنصر «رفتار فیزیکی» یعنی فعل یا ترک فعل، آنی یا مستمر و ساده یا مرکب بودن رفتار در رکن مادی بررسی گردد و در صورت تشابه، اجزای عنصر «شرایط و اوضاع و احوال» مانند موضوع جرم، شیوه ارتکاب بزه، ویژگی‌های بزهکار و... تحلیل شود و در صورت همانندی اجزای این عناصر، تشابه یا تخالف در عنصر نتیجه ارزیابی گردد. چنانچه اختلافی در عناصر رکن مادی نباشد سپس باید به تجزیه عناصر رکن روانی به‌ویژه شرط بودن یا نبودن قصد خاص (سوءنیت خاص) در بزهکار پرداخته شود. بنابراین حمل مواد مخدر به لحاظ اینکه رفتاری مستمر است با فروش مواد مخدر که رفتاری آنی است متفاوت و جعل اسکناس داخلی یا خارجی موضوع بند ۵ ماده ۵۲۵ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی و جعل اسکناس ماده ۵۲۶ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی به لحاظ یکسان نبودن در رکن روانی مختلف خواهند بود. همچنین مباشرت با معاونت و جرم تام با شروع به جرم یک عنوان مجرمانه، مختلف هستند.

۴.۲. نظریه مختار

در ماده ۱۵ طرح کاهش مجازات حبس تعزیری، یک تبصره برای ارائه معیار تشخیص جرایم مختلف از غیرمختلف پیش‌بینی شده بود. این تبصره که بیان می‌داشت: «جرایمی از قبیل سرقت، جعل و کلاهبرداری که دارای گونه‌های مختلف با مجازات‌های متفاوت است و جرایمی که به شیوه‌های مختلفی قابل تحقق است، مثل صادرات، واردات، تولید، توزیع، حمل، نگهداری و استعمال مواد مخدر، همچنین جرایمی که به موجب قانون در حکم جرم دیگری محسوب می‌شود و یا مجازات جرم دیگری برای آن مقرر شده است و شروع و معاونت در این جرایم، متفاوت محسوب می‌شود»، با ایراد شورای نگهبان بدون پیش‌بینی معیار دیگری، از مصوبه مجلس حذف گردید و در حال حاضر با فقدان معیار قانونی مواجه هستیم. برخی از حقوق‌دانان با این استدلال که قانون‌گذار با حذف تبصره ماده ۱۳۴ در مصوبه اولیه خود که سه شاخص شناسایی جرایم غیرمختلف را بیان کرده بود، امکان توسعه شاخص‌های تعیین جرایم غیرمختلف را از جامعه حقوقی کشور گرفته است، صرفاً به تنها شاخص که همان ارتکاب متعدد یک جرم خاص، مانند ارتکاب چند فقره سرقت تعزیری شبانه موضوع بند (۳) ماده ۶۵۶ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی است، اکتفا کرده‌اند. (عابدی، ۱۳۹۹: ۹۹)

بر اساس برداشت نگارندگان از ذائقه قانون‌گذار و با توجه به اصول حقوق کیفری، اصل بر اختلاف در جرائم متعدد ارتكابی متهم است و تا حد امکان باید از توسعه دامنه جرائم یکسان اجتناب کرد و

صرفاً در صورت همسانی در «عنصر قانونی»، «عنوان مجرمانه»^۱ و «مجازات قانونی»^۲ می‌توان جرایم را غیرمختلف محسوب کرد. به عبارت دیگر مشابهت هم‌زمان این سه شاخص در هر یک از جرایم منجر به غیرمختلف بودن آن‌ها خواهد شد. بر این اساس، به شرح و تبیین سه دسته از جرایم غیرمختلف می‌پردازیم:

دسته اول جرایم غیرمختلف، ارتکاب یک عنوان مجرمانه خاص به صورت متعدد یا سریالی است. برای مثال ارتکاب چند فقره جرم سرقت تعزیری موضوع ماده ۶۵۶ مجازات اسلامی (تعزیرات) یا ارتکاب چند فقره کلاهبرداری موضوع ماده ۱ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء، اختلاس و کلاهبرداری از نوع غیرمختلف (هم‌سان) به‌شمار می‌رود.

دسته دوم جرائم غیرمختلف، آن دسته از جرائمی هستند که به‌رغم وحدت در عنصر قانونی، به شیوه‌های مختلف رفتاری قابل تحقق‌اند. برای مثال چنانچه فردی مرتکب خریداری، نگهداری، حمل یا معامله سلاح شکاری (موضوع بند «الف» ماده ۶ قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز) شود، تعدد جرائم وی از نوع جرائم غیرمختلف به‌شمار می‌رود. البته رکن قانونی این دسته از جرائم باید یکسان باشد و همه این رفتارها مجازات واحدی نیز داشته باشند؛ به این معنا که چنانچه فردی مرتکب ساخت سلاح شکاری (موضوع بند «الف» ماده ۵ قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز) و حمل آن (موضوع بند «الف» ماده ۶ قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز) شود، هرچند موضوع جرم یک قبضه سلاح شکاری می‌باشد، اما با توجه به تفاوت در مجازات رفتارهای بیان شده، اتهامات وی از شمول قواعد تعدد جرایم غیرمختلف خارج بوده و مطابق قواعد تعدد جرایم مختلف تعیین‌کننده خواهد شد.

علاوه بر این، در برخی از عناوین مجرمانه، تفاوت در رفتار مجرمانه به جهت تفاوت در موضوع رفتار صورت می‌گیرد و این جرایم نیز مشمول حکم مذکور در بالا هستند. برای مثال بر اساس قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز، مرتکب قاچاق یا ساخت و مونتاژ «مواد محترقه» و «شوکه‌دهنده‌ها (شوکرها)»، به حبس از شش ماه تا دو سال محکوم خواهد شد. بنابراین چنانچه فردی یک بار اقدام به ساخت مواد محترقه و بار دیگر قاچاق شوکر نماید، با توجه به وحدت در عنصر قانونی (بند ۱۲ ماده ۱۲ قانون مذکور)، عنوان مجرمانه (قاچاق یا ساخت و مونتاژ

۱. مقصود از «عنوان مجرمانه»، برداشت مخاطب قانون از مجموع رکن مادی و معنوی بزه معنون است که به نوعی برساخته عرف حقوقی محسوب می‌گردد.

۲. بر اساس بند الف ماده ۱۳۴ اصلاحی قانون مجازات اسلامی، اگر جرائم ارتكابی مختلف نباشند، «فقط یک مجازات» تعیین می‌شود. این حکم قانون نشان می‌دهد که آن چیزی که مدنظر مقنن است، مواردی است که جرائم ارتكابی متعدد توسط متهم، همگی دارای یک نوع مجازات با میزان یکسان هستند.

اقدام یا مواد تحت کنترل)، مجازات قانونی (شش ماه تا دو سال حبس) مرتکب جرایم غیرمختلف شده است.

دسته سوم از جرائم غیرمختلف، جرائمی هستند که مجازات جرم دیگری برای آنها مقرر شده است یا آنکه در حکم جرم دیگری محسوب می‌شوند (همچون بزه کلاهبرداری یا بزه انتقال مال غیر) این دسته از جرایم هم باتوجه به اینکه مجازات یکسان داشته و عنصر قانونی مجازات آنان یکسان بوده و همچنین کلیه آثار جرم اصلی را دارند، از جرایم غیرمختلف محسوب می‌شوند.

۳. آثار تفکیک جرایم مختلف از غیرمختلف

تفکیک و تمییز جرایم مختلف از غیرمختلف در ماده ۱۳۴ اصلاحی قانون مجازات اسلامی واجد دو اثر است که هر دو در جهت رعایت حال مرتکب وضع شده و به نوعی عدول از جنبه‌های تشدید مجازات در تعیین کیفر تعدد جرم هستند.

۳.۱. اختیار دادرس در تشدید مجازات

مهم‌ترین اثر تفکیک جرائم مختلف از غیرمختلف وجود اختیار دادگاه در اعمال نظام تشدید مجازات برای جرائم غیرمختلف است. با این توضیح که در صورت وجود تعدد میان جرائم مشابه، تشدید مجازات‌ها بر اساس بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی از اختیارات دادگاه است.^۱ یعنی دادگاه می‌تواند با لحاظ تبصره الحاقی به ماده ۱۸ قانون مجازات اسلامی، مستند به یکی از جهات مندرج در ماده مذکور، نسبت به تشدید مجازات مرتکب حسب مورد مطابق یکی از بندهای «الف» یا «ب» اقدام نماید. حال آنکه در فرض تعدد جرائم از نوع مختلف باتوجه به اینکه قانون‌گذار عبارت «دادگاه می‌تواند» را در بندهای «الف» و «ب» حذف نموده است، بنابراین به‌صورت الزامی منجر به تشدید مجازات‌ها خواهد شد. نظریه مشورتی شماره ۷/۹۹/۴۱۵ مورخ ۱۳۹۹/۰۴/۱۷ اداره کل حقوقی قوه قضائیه نیز مقرر داشته است: «مطابق بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی اصلاحی (۱۳۹۹/۲/۲۳)، هرگاه جرائم ارتكابی مختلف نباشد، فقط یک مجازات تعیین می‌شود و دادگاه الزامی به تشدید مجازات ندارد. دادگاه مخیر است حسب مورد مطابق ضوابط مقرر در بندهای «ب» و «پ» ماده مذکور مجازات را تشدید کند.»

۱. این در حالی است که برخی از نویسندگان تشدید مجازات در کیفیات مشدده‌ای همچون تعدد و تکرار جرم را امری الزامی دانسته و آن را از ویژگی‌های کیفیات مشدده تلقی کرده‌اند (گلدوزیان، ۱۳۷۸: ۱۳۹).

۲.۳. تعیین یک مجازات (اعمال ماده ۴۸۳ قانون آیین دادرسی کیفری)

بر اساس بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی در تعدد جرائم غیرمختلف (هم‌سان) صرفاً یک مجازات در دادنامه تعیین خواهد شد نه چند مجازات. اما در جرائم مختلف تعداد مجازات‌های تعیینی برابر با تعداد جرائم ارتكابی است و از میان مجازات‌های تعیین شده، مجازات اشد قابل اجراست. ثمره این تمایز آنجا ظاهر می‌شود که شاکی یکی از جرائم متعدد، گذشت کند. اگر چند جرم ارتكابی، غیرمختلف باشد، چون یک مجازات در حکم تعیین شده است، باید گذشت همه شکات اخذ شود تا تغییری در حکم حاصل شود. برای مثال چنانچه فردی محکوم به سه فقره سرقت مسلحانه باشد و پس از قطعیت حکم، رضایت یکی از شکات را اخذ کند، با توجه به منطوق ماده ۴۸۳ قانون آیین دادرسی کیفری، این امر تأثیری در میزان مجازات نداشته و با توجه به اینکه مجازات تعیین شده برای ارتكاب سه فقره سرقت مسلحانه بوده است، صرفاً پس از گذشت هر سه شاکی پرونده امکان اعمال قواعد تخفیف در حق وی فراهم خواهد بود.^۱

۴. نحوه شمارش و تعیین کیفر در تعدد جرائم مختلف و غیرمختلف

قانون‌گذار نحوه شمارش چند جرم غیرمختلف به همراه مختلف را به سکوت برگزار کرده است. برای مثال چنانچه فردی متهم به ارتكاب سه فقره سرقت شبانه (۶ ماه تا ۳ سال)، یک فقره خیانت در امانت (۳ ماه تا ۱۸ ماه) و یک فقره تهدید (۱ ماه تا ۱ سال) شود، مشخص نشده است که مجموع جرائم مختلف را ۳ فقره (یک فقره سرقت شبانه + یک فقره خیانت در امانت + یک فقره تهدید) یا دو فقره (یک فقره خیانت در امانت + یک فقره تهدید) یا ۵ فقره (سه فقره سرقت شبانه + یک فقره خیانت در امانت + یک فقره تهدید) باید بدانیم. برای حل این ابهام، سه راه حل وجود دارد:

در حالت اول جرائم مختلف را بر مبنای عناوین مجرمانه شمارش می‌کنیم که در مثال حاضر به‌طور کلی با سه عنوان مجرمانه (سرقت شبانه، خیانت در امانت و تهدید) مواجه هستیم.

در حالت دوم گروه جرائم مختلف و غیرمختلف را تمایز بخشیده و هریک را در دسته خود می‌شماریم. بر این اساس، در مثال اشاره شده، سه فقره سرقت شبانه، گروه جرائم غیرمختلف را تشکیل داده و در شمارش جرائم مختلف تأثیری ندارند و جرائم مختلف، صرفاً شامل یک فقره خیانت در امانت و یک فقره تهدید هستند.

۱. نظریه مشورتی شماره ۷/۹۹/۴۱۵ مورخ ۱۳۹۹/۰۴/۱۷ اداره کل حقوقی قوه قضائیه بیان داشته است: «در جرائم متعدد، اعم از مختلف یا غیرمختلف قابل گذشت، چنانچه پیش از صدور حکم قطعی در خصوص یکی از دو جرم قابل گذشت، با گذشت شاکی، قرار موقوفی تعقیب صادر شود، نسبت به جرم دیگر مقررات تعدد اعمال نمی‌شود و بر اساس مقررات جرم واحد تعیین کیفر می‌شود؛ ولی چنانچه بعد از صدور حکم قطعی، یکی از شکات گذشت کند، این امر تأثیری در مجازات تعیین شده که بر اساس مقررات تعدد صادر شده است ندارد.»

در حالت سوم ملاک شمارش جرائم مختلف، جمع تمامی جرائم ارتكابی فارغ از مختلف و غیرمختلف بودن آن‌هاست؛ با این توضیح که تک‌تک سرقت‌های شبانه محاسبه شده و با جرائم دیگر (خیانت در امانت و تهدید) جمع می‌شود.

به نظر نگارندگان، نحوه شمارش در حالت اخیر ارجح است؛ زیرا به لحاظ عملی در محاسبه مجازات و اعمال قواعد تعدد، بر سایر الگوها توالی فاسدی مترتب است و میان قواعد تعدد جرائم مختلف با جرائم غیرمختلف تداخل صورت می‌گیرد. لذا شایسته است که از الگوی شمارشی اخیر بهره جوییم.^۱ بنابراین چنانچه فردی متهم به ارتكاب چند فقره جرم مختلف و غیرمختلف با همدیگر باشد، مختلف یا غیرمختلف بودن آن‌ها تأثیری بر شمارش تعداد جرائم نخواهد داشت و تعداد جرائم ارتكابی (اعم از مختلف و غیرمختلف) مبنای شمارش خواهد بود. در این صورت وجود جرائم غیرمختلف، صرفاً منجر به تعیین یک فقره مجازات برای آن دسته از جرائم خواهد شد و در این صورت دادگاه باید طبق مقررات تعدد جرایم مختلف در بندهای «ب» و «پ» مبادرت به صدور حکم نماید.

بنابراین امکان اعمال توأمان قواعد تعدد جرایم مختلف و غیرمختلف فراهم نیست. بدین ترتیب در فرضی که مطرح شد، با توجه به اینکه مجموع جرائم ارتكابی (فارغ از تشابه یا عدم تشابه) ۵ فقره بوده است، در تعیین مجازات از قاعده مقرر در بند «پ» ماده ۱۳۴ تبعیت خواهیم کرد و برای بزه‌های سرقت صرفاً یک فقره مجازات در بازه ۳ سال تا ۴۵ ماه و برای بزه خیانت در امانت مجازاتی در بازه ۱۸ ماه تا ۲۲ ماه و ۱۵ روز و برای بزه تهدید مجازاتی در بازه ۱۲ ماه تا ۱۵ ماه تعیین خواهد شد که صرفاً مجازات اشد قابل اجراست. با توجه به اینکه جرائم سرقت در کنار جرائم دیگر، خود یک جرم مختلف به‌شمار می‌آیند، لذا اختیار تشدید مجازات که از قواعد حاکم بر تعدد جرائم غیرمختلف است، در این فرض منتفی است و دادگاه مکلف به اعمال قواعد تشدید وفق بند «پ» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی خواهد بود.

همچنین باید توجه داشت تمامی جرایمی که به هر دلیلی قابل مجازات نیستند، جزء نصاب عدد محاسبه نخواهند شد. بنابراین عوامل موجهه جرم و علل رافع مسئولیت کیفری و مواردی که در ماده ۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری قید شده است، در نصاب تعداد جرایم محاسبه نمی‌گردد و قاضی دادگاه از لیست اتهام‌های اعلام شده در کیفرخواست، صرفاً جرایم محرز که نظر بر محکومیت متهم به آن‌ها را دارد، مبنای شمارش قرار خواهد داد.

نحوه اعمال مقررات تعدد جرم و تشدید مجازات در جرایمی که دو مجازات یا بیش از دو مجازات دارند محل تأمل است. به نظر می‌رسد در مواردی که فردی مرتکب جرایمی با مجازات‌های متعدد

۱. در نحوه محاسبه مجازات، حسب هریک از حالات شمارش جرائم متعدد، فروض مختلفی مطرح است که در متن حاضر به تبیین نظر برگزیده مؤلفان بسنده می‌شود.

می‌شود، می‌بایست بین موردی که قاضی به اعمال یکی از چند مجازات مخیر است^۱ و موردی که قاضی اختیاری ندارد و باید تمامی مجازات‌های جرم را تعیین کند،^۲ قائل به تفکیک شد.

در صورت الزام قاضی به تعیین همه مجازات‌های جرم، در فرض وجود سه جرم حداکثر تمامی مجازات‌ها تعیین می‌شود و در صورت اختیار قاضی به تعیین یکی از مجازات‌ها، حداکثر مقرر یکی از مجازات‌ها به اختیار قاضی مجازات‌ها تعیین شده و در نهایت مجازات اشد اعمال می‌شود.^۳ البته در این فرض نیز همان‌طور که اشاره گردید تعیین مجازات اشد (به خصوص در صورت هم‌درجه بودن و متفاوت بودن نوع مجازات) با ابهام روبه‌روست. بنابراین در جرم موضوع ماده ۶۰۹ قانون مجازات اسلامی (کتاب پنجم - تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵ دادگاه مخیر به انتخاب مجازات حبس یا جزای نقدی یا شلاق است و مقررات ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی ناظر به تشدید مجازات را در همان نوع از مجازاتی که اختیار کرده است، اعمال خواهد کرد.

در جدول زیر محدوده اختیارات دادگاه در تشدید کیفر جرایم متعدد اعم از مختلف و غیرمختلف درج شده است.

محدوده اختیار دادگاه در تعیین میزان مجازات دارای حداقل و حداکثر		تعداد جرائم ارتكابی
حداکثر	حداقل	
حداکثر مجازات قانونی	میانگین حداقل و حداکثر مجازات قانونی	۲ یا ۳ جرم
حداکثر به‌علاوه یک‌چهارم مجازات قانونی	حداکثر مجازات قانونی	بیش از ۳ جرم
محدوده اختیار دادگاه در تعیین میزان مجازات فاقد حداقل و حداکثر		تعداد جرائم ارتكابی
حداکثر	حداقل	
مجازات قانونی به‌علاوه یک‌ششم	مجازات قانونی	۲ یا ۳ جرم
مجازات قانونی به‌علاوه یک‌چهارم	مجازات قانونی	بیش از ۳ جرم

۱. مانند ماده ۶۳۸ قانون مجازات اسلامی (کتاب پنجم - تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵: «... به حبس از ده روز تا دو ماه یا تا ۷۴ ضربه شلاق محکوم می‌شود».

۲. مانند ماده ۶۴۰ قانون مجازات اسلامی (کتاب پنجم - تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵: «شخص ذیل به حبس از سه ماه تا یک سال و جزای نقدی... و شلاق تا ۷۴ ضربه محکوم می‌شوند».

۳. در زمینه نحوه واکنش نسبت به مرتکبین تعدد جرم و تعیین مجازات آنان، سه مدل از نظام‌های کیفری مختلف قابل اقتباس است: جمع مادی مجازات‌ها، مجازات اشد و جمع قضایی مجازات‌ها که بدان مجازات شدیدتر از مجازات جرم اشد نیز گفته می‌شود.

نتیجه‌گیری

تعدد جرم از جمله مباحث رایج در مراجع قضایی است و ابهامات و ایرادات قوانین مرتبط به تعدد جرم در برخی موارد موجب تضییع حقوق بزهدیده و متهم خواهد شد. همچنین سیاست کیفری در تعدد جرم همواره دستخوش تغییر بوده است.

وجه ممیزه جرایم مشابه از مختلف توسط قانون‌گذار مشخص نشده است و پیشینه تقنینی نیز در این زمینه وجود ندارد و حذف تبصره ذیل ماده ۱۲ لایحه قانون کاهش حبس تعزیری که در آن قانون‌گذار شاخص‌های تعدد جرایم مشابه را بیان نموده بود نیز مزید بر علت شده است و راه را برای تفاسیر مختلف و بعضاً متعارض باز کرده است و به همین جهت نیز اداره کل حقوقی قوه قضاییه در نظریه مشورتی خود، برخلاف رویه همیشگی خود به جای ارائه نظریه مشورتی در قالب استدلال حقوقی به نوعی اقدام به قانون‌گذاری کرده و تکلیف فراموش شده توسط قانون‌گذار را به انجام رسانده است.

هر چند این اداره به دنبال رفع این خلأ بوده است، اما با این حال به نظر می‌رسد، برای حل این معضل که با حقوق متهمان در تعیین مجازات رابطه مستقیم دارد، بایستی از رویه قضایی برای تفسیر آن بهره برد. در حال حاضر با توجه به تازه تصویب بودن قانون کاهش مجازات حبس تعزیری رویه قضایی ای ایجاد نشده است و به همین دلیل باید مدتی از تصویب و لازم‌الاجرا شدن قانون بگذرد تا رویه قضایی جای خود را در میان منابع تفسیری قانون بیابد. اما به رغم این موضوع می‌توان با تفسیر منطقی و مبتنی بر اصول حقوق کیفری به قدر مسلمی از شاخص‌های تعیین جرایم مشابه دست یافت.

بر اساس برداشت نگارندگان با توجه به هم‌سانی جرایم در «عنصر قانونی»، «عنوان مجرمانه» و «مجازات قانونی» می‌توان جرایم را غیرمختلف محسوب کرد. از این رو دسته اول جرایم غیرمختلف، ارتکاب یک عنوان مجرمانه خاص به صورت متعدد یا سریالی است. دسته دوم جرائم غیرمختلف، آن دسته از جرائمی هستند که به رغم وحدت در عنصر قانونی، به شیوه‌های مختلف رفتاری قابل تحقق‌اند. البته رکن قانونی این دسته از جرائم باید یکسان باشد و همه این رفتارها مجازات واحدی نیز داشته باشند. علاوه بر این، در برخی از عناوین مجرمانه، تفاوت در رفتار مجرمانه به جهت تفاوت در موضوع رفتار صورت می‌گیرد و این جرایم نیز مشمول حکم مذکور هستند. دسته سوم از جرائم غیرمختلف، جرائمی هستند که مجازات جرم دیگری برای آن‌ها مقرر شده است یا آنکه در حکم جرم دیگری محسوب می‌شوند.

همچنین از آثار مهم تفکیک و تمیز جرایم مختلف از غیرمختلف در ماده ۱۳۴ اصلاحی قانون مجازات اسلامی، وجود اختیار برای دادرس در تشدید مجازات در جرایم غیرمختلف و همچنین تعیین یک مجازات در دادنامه برای این دسته از جرایم است.

منابع

- آخوندی، محمود (۱۳۷۹)، «جرائم مشابه و تشدید مجازات: نقد و توجیه یک رویه قضایی»، **مجله مجتمع آموزش عالی قم**، شماره ۶، ص ۲۲-۵.
- اردبیلی، محمدعلی (۱۳۹۶)، «درباره قواعد تعدد جرائم تعزیری در پرتو آرای قضایی»، **فصلنامه رأی: مطالعات آرای قضایی**، شماره ۲۱، ص ۳۸-۱۷.
- اردبیلی، محمدعلی (۱۳۸۵)، **حقوق جزای عمومی**، جلد دوم، چاپ یازدهم، تهران: میزان.
- احمدزاده، رسول و مجتبی تام (۱۴۰۰)، **ملاحظات در باره قانون کاهش مجازات حبس تعزیری**، چاپ چهارم، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
- اسحقیان، سیدحسن (۱۳۹۰)، **بررسی تعدد جرایم تعزیری با تأکید بر جرایم مواد مخدر**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، تبریز: دانشگاه تبریز.
- استفانی، گاستون؛ لواسور، ژرژ؛ بولوک، برنار (۱۳۷۷)، **حقوق جزای عمومی**، ترجمه حسن دادبان، جلد اول، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- الهام، غلامحسین و محسن برهانی (۱۳۹۸)، **درآمدی بر حقوق جزای عمومی (واکنش در برابر جرم)**، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: نشر میزان.
- باهری، محمد (۱۳۹۶)، **حقوق جزای عمومی**، چاپ دوم، تهران: نشر نگاه معاصر.
- بسامی، مسعود و اکبر وروایی (۱۳۹۴)، «تعدد نتایج مجرمانه در فقه و حقوق کیفری ایران»، **مطالعات فقه و حقوق اسلامی**، شماره ۱۳، ص ۶۲-۳۵.
- پژوهشگاه قوه قضائیه، پژوهشکده استخراج و مطالعات رویه قضایی (۱۳۹۱)، **مجموعه آرای قضایی دادگاه تجدیدنظر استان تهران (کیفری) - تیسر، مرداد، شهریور ۱۳۹۲**، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
- حاجی‌ده‌آبادی، احمد و امیر باقرزادگان و محمد میرزایی (۱۳۹۵)، «جایگاه تعدد نتیجه در حقوق کیفری ایران»، **پژوهشنامه حقوق کیفری**، بهار و تابستان، شماره ۱۳، ص ۱۲۲-۱۰۱.
- حیدری، مسعود و محمدجواد جعفری و علی‌اصغر اعظمی (۱۳۹۷)، «بررسی تعدد نتیجه و مقایسه آن با تعدد جرم»، **پژوهش حقوق کیفری**، شماره ۲۵، ص ۱۸۹-۱۵۹.
- رایجیان اصلی، مهرداد (۱۳۸۲)، «تحلیلی بر مقررات تعدد جرم و دشواری‌های آن»، **فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی**، شماره ۲۸ و ۲۹، ص ۳۶-۹.
- صادق‌منش، جعفر (۱۳۹۲)، «تعدد جرم و تکلیف دادگاه در مقام صدور حکم: نقدی بر فرایند رسیدگی به یک پرونده»، **فصلنامه رأی: مطالعات آرای قضایی**، شماره ۲، ص ۸۸-۷۷.

- صبری، نورمحمد (۱۳۹۷)، *آموزه‌های حقوق جزای عمومی*، تهران: انتشارات مساوات.
- ضیاءالدین، پیمانی (۱۳۷۴)، *بررسی تاریخی و تطبیقی قاعده تعدد جرم*، قم: چاپ نگین.
- طاهری نسب، یزدالله (۱۳۷۹)، *تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- عابدی، احمدرضا (۱۳۹۹)، *نگرشی کاربردی به قانون کاهش مجازات حبس تعزیری*، چاپ اول، قم: کتاب طه.
- فروغی، فضل‌الله و بهزاد جودکی (۱۳۹۴)، «تعدد نتیجه در جرایم تعزیری براساس قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲»، *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*، شماره ۷۰، ص ۱۲۶-۱۰۳.
- گلدوزیان، ایرج (۱۳۸۷)، *بایسته‌های حقوق جزای عمومی*، چاپ دوم، تهران: نشر میزان.
- میرمحمد صادقی، حسین (۱۳۹۲)، *جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی*، چاپ بیست و سوم، تهران: نشر میزان.
- میرمحمد صادقی، حسین و علیرضا درزی رامندی (۱۳۹۹)، «بررسی تطبیقی تعدد جرم در حقوق کیفری ایران و آمریکا»، *دوفصلنامه علمی حقوق تطبیقی*، دوره هفتم، شماره یک، ص ۷۴-۵۱.

نوربها، رضا (۱۳۸۹)، *زمینه حقوق جزای عمومی*، چاپ بیست و هشتم، تهران: گنج دانش.

Zedner, Lucia; Roberts, Julian V. (2012), **Principles and Values in Criminal Law and Criminal Justice: Essays in Honour of Andrew Ashworth**, Oxford, University Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی